

Oog voor detail. ‘Het mierennest’ van Hendrik Tollens

Lotte Jensen

Samenvatting

In ‘Het mierennest’ (1813) bekritiseert Hendrik Tollens op indirecte wijze de Franse keizer Napoleon Bonaparte. Hij sluit daarmee aan bij een rijke literaire traditie, waarin de mier wordt ingezet om het publiek een morele spiegel voor te houden: van de Griekse fabeldichter Aesopus tot Jacob Cats en Jan Luyken.

Abstract

In ‘The Ants’ Nest’ (1813) Hendrik Tollens indirectly criticizes the French emperor Napoleon Bonaparte. He thus joins a rich literary tradition in which the ant is used to hold up a moral mirror to the public: from the Greek fabulist Aesop to Jacob Cats and Jan Luyken.

Wanneer ik mijmrend nederzigt,
Maar met den geest naar boven stijgt,
Dan zie ik somtijds, heen en weer,
Op ’t wriemlen aan mijn voeten neer,
En glimlach telkens op het leest
Om ’t woelen van het mierennest.
(Tollens, 1856, p. 6)

Met deze verzen opent Hendrik Tollens in 1813 zijn gedicht ‘Het mierennest’.¹ De ik-figuur kijkt vanuit hogere sferen neer op de krioelende mierenhoop aan zijn voeten. Ook de volgende tien verzen doen onschuldig aan. De dichter richt opnieuw de blik omlaag en ziet hoe de beestjes van de ‘eene kluit, op de andre klont’ kruipen. Niets aan de hand, zo lijkt het.

---

¹ Vermoedelijk heeft het gedicht eerst in handschrift gecirculeerd en is het pas na de bevrijding van de Fransen voor het eerst in druk verschenen. De oudste bekende druk dateert, voor zover bekend, uit 1840. Ik citeer de versie uit Tollens’ verzamelde werk uit 1856, omdat dit de laatste is die door de dichter is ‘nagezien’. Zie Huygens, 1972, p. 261.

Maar dan slaat de stemming drastisch om. Wat begint als een onschuldige anekdote verandert in een ‘mierenklucht’. Er is namelijk één mier die boven alle andere uitsteekt en speciale privileges geniet. Dit opperhoofd hoeft niet te werken, maar iedereen draaft louter en alleen voor hem, alsof hij goddelijke almacht heeft:

Daar zag ik hoe dat slaafsch geslacht
Een enklen al zijn arbeid bragt;
Een enklen om bevelen vroeg
En rondkroop waar hij de oogen sloeg;
Een enklen in het stof aanbad
Als of hij godlijke almacht had.
(Tollens, 1856, p. 7-8)

‘Wie is dat hoofd dan van die kluit, / Die leenheer, die alleen beveelt / En meester over allen speelt?’ vraagt de dichter zich vervolgens quasi onwetend af (Tollens, 1856, p. 8). Volgens Tollens wist iedereen in die tijd onmiddellijk wie met de ‘monstermier’ werd bedoeld: Napoleon Bonaparte (Tollens, 1856, p. vi). Het gedicht kan dan ook gelezen worden als een kritiek op de Franse keizer, tegen wie de Nederlanders in 1813 volop strijd leverden.

Tollens schreef zijn tekst in een tijd dat Nederland was ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Er heerste een strenge censuur. Om aan de strenge blik van de controleurs te ontsnappen, maakte hij, evenals veel andere anti-Franse schrijvers, gebruik van metaforen en allegorieën (Jensen, 2013, p. 40-47). Zijn keuze voor de mier is echter om nog een andere reden interessant. Hij sloot daarmee aan bij een rijke literaire traditie, waarin de mier werd ingezet om lezers een morele spiegel voor te houden.

1. DE MIER ALS ZINNEBEELD

Mieren fungeren al van oudsher als toonbeeld van ijver. De Griekse dichter Aesopus, die in de zesde eeuw voor Christus leefde, wijdde maar liefst drie fabels aan het kleine beestje: ‘de krekkel en de mier’, ‘de mier en de vlieg’ en ‘de mier en de duif’. Zijn vertellingen circuleerden in de eeuwen erna in tal van veelal fraai geïllustreerde edities, varianten en vertalingen, waarvan die van Jean de la Fontaine (1621-1695) het bekendst zouden worden (Fig. 1).

Fig. 1: *Houtgravure uit Gheraert Leeu, Dye hystorien ende fabulen van Esopus, oorspr. 1485, ed. Hans Rijns, z.n., z.p., 2013, fol. B3r.*

Ook de vroegmoderne Nederlandse dichters maakten fraaie bewerkingen van deze fabels, onder wie Johannes Stalpaert van der Wiele. Hij schreef een loflied op ‘t gauwe miertje’ dat zo wijs was om in de zomer voedsel te verzamelen, terwijl de krekel aldoor dwaas aan het zingen was (Stalpaert van der Wiele, 1631, p. 584-586). Steven Perret maakte samen met kunstschilder Adriaen van de Venne een embleembundel waarin zij de fabel van ‘de mier en de vlieg’ uitwerkten. De vlieg zoekt de hoogte op, waar weelde en lekkere spijzen in overvloed zijn. Hij bespot de vlijtige mier, die uit voorzorg verder werkt. Gulzige ijdelheid, zoals die ook aan hoven voorkwam, wordt zo tegenover arbeid- en spaarzaamheid geplaatst. De moraal was kraakhelder: deugdzame arbeid viel te prijzen boven een oneerbaar leven vol luiheid. De toegevoegde spreuken benadrukten deze boodschap nog eens: ‘arbeyt wint, weelde slindt’² of ‘sparen doet vergaren’ (Perret & Van de Venne, 1633, z.p., fabel XXI) (Fig. 2).

---

² Slinden betekent ‘door gulzig eten of inslikken vernielen of vernietigen’ (*Woordenboek der Nederlandsche taal*, via wnt.inl.nl, ‘slinden’).

Fig. 2: 'De mier en de vlieg' in *S. Perret, S. en A. Vande Venne*,
Woudt van wonderlicke sinne-fabulen der dieren.
Rotterdam: Isaack Waesberge, 1633, z.p.

Behalve aan de fabels ontleenden auteurs ook inspiratie aan de Bijbel, waarin twee spreuken aan de mier zijn gewijd. Luie mensen dienen zich te spiegelen aan de mier: 'Ga tot de mier, gij luiaard! Zie haar wegen, en word wijs' (Spreuken 6:6). Mieren zijn dan wel zwak, ze bereiden zich goed voor op de toekomst: 'De mieren zijn een onsterk volk; evenwel bereiden zij in den zomer haar spijs' (Spreuken 30:25). Dichter en dominee Willem Sluiter schreef er een stichtelijk lied over: 'Waarschouwinge voor luiheid, door het voorbeeld der Mieren' (Sluiter, 1687, p. 85-86). De schilder Jan Luyken wijdde in de *Bykorf des gemoeds* (1711) een embleem aan de eerstgenoemde spreuk met als motto 'De naarstigheid, is nut en goed; / Maar best, die om het Beste doet' (Luyken, 1711, p. 118-119). Hij prees de ijver van de mieren, maar wees erop dat mensen nog een stapje verder dienden te gaan dan het leveren van 'dierse zorg'. Het streven moest erop gericht zijn het goede te doen met

het oog op het eeuwige leven, want daarin lag de ultieme beloning: ‘Doch hooger zinnen loopen varder, / En zetten ’t op het Eind’loos aan, / En werken daarom zoveel harder, / Dat haar dien loon niet mogt ontgaan’ (Luyken, 1711, p. 120) (Fig. 3).

Fig. 3: *Twee mannen bekijken een mierenhoop. Embleem uit Jan Luyken, De Bykorf des gemoeds (1711). Amsterdam: P. Arentz en K. van der Sys, p. 118.*

Eén vroegmoderne dichter springt eruit als het gaat om de morele reflectie op de mier: Jacob Cats. In het verzamelde werk van de raadpensionaris uit Zeeland komen tal van kortere en langere reflecties op het ijverige diertje voor. Zo benadrukt hij herhaaldelijk dat God alle schepselen met een bedoeling heeft geschapen en dat ieder dier, klein of groot, tot leerzame bespiegelingen kan leiden (Cats, 1659, p. 1, 6, 107). Verder weidt hij verschillende malen uit over de voorbeeldige ijver van de mier, soms vergezeld van een Bijbels citaat. In het gedicht ‘Ouderdom en buyten-leven’ staat hij uitgebreid stil bij de naarstige diertjes die de kost vergaren met het oog op de winter. Ze houden daarmee luiaards een spiegel voor (Cats, 1659, p. 23).

Cats produceerde ook een hele reeks spreuken en gezegdes. In zijn *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijd* kwamen alle domeinen langs, van het huishouden tot de politiek. Ook staatslieden had de mier een belangrijke levensles te leren: ‘Al is u vyant maer een mier, / Noch acht hem als een grousaem dier’ (Cats, 1659, p. 66). Ofwel: al is uw vijand slechts een mier, beschouw hem toch als een afschrikwekkend dier. Onderschat de vijand dus nooit, hoe klein die ook lijkt. Een variant hierop was te vinden in de *Sin-spreucken*, waar direct na het gezegde over de mier deze volgde: ‘Daer is geen soo kleynen man, / die geen hinder doen en kan’ (Cats, 1659, p. 66). Van de mier en de kleine man als geduchte vijand is het slechts een kleine, associatieve stap naar de ‘kleine keizer’ uit de negentiende eeuw.³

2. DE MORAAL VAN TOLLENS

Uit het voorgaande blijkt dat Tollens bij een rijke literaire traditie aansloot met ‘Het mierennest’. In zijn gedicht draait alles echter om een mier die alles-behalve navolgenswaardig is. Gaandeweg windt de ik-figuur zich namelijk steeds meer op over het bloeddorstige karakter van de oppermier:

Daar zag ik, hoe dat vuig insekt,
Met schatting en met roof bedekt,
Zijn eigen soort, voor dienst en zweet,
Van wee en martling krimpen deed,
En uit vermaak en overmoed
Zijn kluit bedroop met mierenbloed;
(Tollens, 1856, p. 8-9)

De ik-figuur ziet maar één manier om deze klucht te beëindigen en overweegt de oppermier dood te trappen. Hij heft zijn voet omhoog, maar slaat dan beschaamd de ogen dicht:

Laat kruipen wat er woelt op de aard’
Die molshoop is geen gramschap waard! –
Ik hief den blik naar hooger sfeer,
En dacht er aan geen mieren meer.
(Tollens, 1856, p. 9)

---

³ De achttiende eeuw laat ik in dit korte bestek buiten beschouwing. De mier krijgt dan een fysico-theologische toepassing, bijvoorbeeld in het werk B. Nieuwentijt en J.F. Martinet.

Door zich af te keren van de situatie benadrukt de ik-figuur de nietigheid van Napoleon en zijn troepen. Zij zijn de moeite van het omkijken niet eens waard.

Het is een meesterlijk einde, dat de geestelijke superioriteit van de dichter benadrukt. Tollens sluit aan bij het destijds gangbare beeld van de hoog verheven dichter, die als een machtige adelaar naar de hemel opstijgt en van daaruit op het aardse rijk neerkijkt (Honings & Jensen, 2009, p. 184). Monstermier Napoleon, zo leert het publiek, is een minderwaardig wezen. De dichter heerst over de kleine keizer en heeft de ware wijsheid in pacht.

Over de auteur

Lotte Jensen is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar onderzoek richt zich op de rol van cultuur bij identiteitsvorming en rampen. Ze publiceerde recent *Rampen. Een nieuwe geschiedenis van Nederland* (2024).

Literatuurlijst

- Cats, J.** (1659). *Alle de wercken*. Gent: Savry.
- Honings, R. & Jensen, L.** (2019). *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in de 18de en 19de eeuw*. Amsterdam: Prometheus.
- Huygens, G.W.** (1972). Hendrik Tollens. *De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam/'s-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Jensen, L.** (2013). *Verzet tegen Napoleon*. Nijmegen: Vantilt.
- Luyken, J.** (1711). *De Bykorf des gemoeds [...]*. Amsterdam: P. Arentz en K. van der Sys.
- Perret, S. & Van de Venne, A.** (1633). *Woudt van wonderlicke sinne-fabulen der dieren*. Rotterdam: Isaack Waesberge.
- Sluiter, W.** (1687). *Buiten - eensaem huis - somer- en winter-leven*. Amsterdam: Gerbrand Schagen.
- Stalpaert van der Wiele, J.** (1631). *Extractum Catholicum, tegen alle gebreken van Verwarde Harsenen*. Bernardinus Masius, Loven: Bernardinus Masius.
- Tollens, H. C.z.** (1856). *Verstrooide gedichten*, tweede druk. Leeuwarden: H. Suringar.